

SECTION

6

WA YERA DE NON- KEIRI CHULLU

NABAARA KIKIA DE NABAARA DAM DIM

Nabaara Kikia

BOBOOM

Popwara kanto bwe Ghana ne, ba na pae yera ba sale wa/wa-blwa tei ko tɔge de nabaara dwoa yam de yera yam kuri na nuɲi me to mo. N na zeina se n lware kolo na pa se ba pae yera ba sale wa-balwa to de ko na jege ɲwaane tei se ba pa yera yam konto to. Zamesem dento wó zeini-m se n ni yera pam kuri chekke se ko pa n ta-n nege ya ye n swoi debam Ghana tiina nabaara kikia. Popwara kam ta te chullu keim natɔga kalo na bere non-keiri to mo (non-keiri chullu). Bobwea yam wó nii wonnu telo na ke: te daare se non-keiri chullu kikia yam laam bobo, chullu tem keim maɲa ne, chullu tem keim kwaga ne ko tɔge de nabaara kikia dwi dwi na wo Ghana ne to. N ta wó zamese chullu keim na jege nyɔɔre tei ko pae balo na wó ke te, ba tiina de ba kateiri dem maama to. N jege se n wane n maɲe chullu kikia yam wonnu telo na nye daane de telo na sere daane ko tɔge dwoa yadwonna yam baɲa ne Ghana ne to.

Popwara kanto beene se ka ti to, n wane n:

- Zane n nii wa/wa-balwa yera ko zege ya kuri na nuɲi me de kolo ɲwaane ba pe ya to.
- Bwe chwei selo ba na tɔge da ba maa ke non-keiri to (non-keiri chullu: se te laam bobo, te keim maɲa ne de te keim kwaga ne).
- Kwei chwei selo ba na tɔge da ba maa ke non-keiri chullu Ghana kateira yadwonna ne to n ma-n maɲe daane.

Boboɲ-kura

- Yera yadwonna pae ya sale wa-balwa (ba se naa kolo na mɔɔne ba to) mo.
- Ya kuri zege wonnu na jege dam ye dé ba nae te de yia to baɲa ne mo.
- Ya pae ko bere balo na jege yera yam konto dwi to kuri na nuɲi me to.

- Nɔn-keiri ye maɲa kalo bakeira naa busankana na wó wane o lo to mo.
- Chullu keim mo ye natɔga kalo na wó bere we nɔnno bege o yi se o zo logo wo to.
- Nɔn-keiri chullu ke te pae bakeiri de busankane maama mo.

YERA NA SALE DE WA/WA-BALWA TO

Yera yadwonna wora ba na kwei ba pae nɔna ko tɔge de ba boɲem na ye kolo de wonnu telo ba na kaane to ye te jege daane naa zeina te pae ba to mo. Yanto mo ba bwoi we wa/wa-balwa yera to. Se n wane n ga n ni wa/wa-balwa yera kuri, n jege se n lware wa/wa-balwa na ye kolo to mo.

Wa/wa-balwa ye bɛ mo?

Wa naa wa-balwa ye wonnu mo chichira (jworo wo dam) na zoa ye dé pae te zula ye dé kaane te de ta maa jege te chega. Maana mo ye tangwana, jwona naa bwi. Debam nabaara jege boɲem wonnu tem konto wone we te jege dam ye te wó wane te toɲe kolo dé na lage to. Wa-balwa yanto wae ya ye baara naa kaana. Wa yanto yadwonna ba na kaane to ye Zeus, Apollo, Athena, Ares, Aphrodite, Poseidon, Hades, Thanatos, Dionysus, Hera, Artemis, Hephaestus de Hermes. Wa yam konto nuɲi faɲa Giriiki teo kom mo. Faɲa Norse wechwoɲa kam ne de, wa nenɛne Hor, Odin, Tyr, Frey, Freya, Baldur de Loki mo wora ye ba nege ya chekke. Ghana ne, riginini maama naa dwi maama jege wa-balwa ba na se ba pa ya ye ba kaane ya to. Wa yanto yadwonna mo ye:

- i. **Kasem:** Kukula, Yeilinkuuri, Dɔɔ, Zekko, etc.
- ii. **Ankara tiina:** Dantu, Nae, Sakumɔ, Kɔɔle, Klote, La Kpa, etc.
- iii. **Gambwɛ:** Kune, Tegare, Nyamaa, etc.
- iv. **Dagwana:** Tambo, etc

Wa/wa-balwa yɔ mo abam kateiri dem nɔna yei chekke?

Wa/wa-balwa yera

Wa/wa-balwa yera ye yera mo na sale wa ye ba laam kwei ya ba pae nɔna ko tɔge de ba boɲem na ye kolo de wonnu telo ba na kaane to. Wa/wa-balwa yera yam yeini ya ye yera mo ba na pae nɔna ko tɔge de dwi, kateiri/daa, wɛ-chwoɲa de nabaara yam na se ya pa kolo/wɛ delo to mo.

Yera yadwonna na sale de wa/wa-balwa

Yera yadwonna na sale de wa/wa-balwa to maana mo tento Ghana ne:

1. Ayigwei tiina dwi delo ba bwoi we Anlo to kaane jwoni dedwoŋi de yere mo “Afa”. De ye wa-balaŋa mo ye wolo na kaane de to ba bwoi o we, Boko to bu-kwea yeini o jege yere mo ba bwoi we, Amuzu ye dento bere we o kwo mo kaane ‘Afa’.
2. Ko na tu Gambwe tei ne, de de de wa mo, konto mo pa se ba ná loge-m de delo to mo ba yeini ba kwei de dem konto we dem yere mo ba pa-m. Maana: Adwo na ye Totoŋa bobo we dem yere to, ba ná loge busankana Totoŋa bobo de ne, ba bwoi o we, Adwoa ye bakeira ye Kwadwo.
3. Ko na tu debam Kasena ŋwea ne, ko ye nɔɔno wom se (we) na ye kolo to mo ba pae yera yam ba sala. Maana: Tɔnɔse, Kaperakuu, Apeyuusi, Naabu, Zekkose, Nayeimse, Pewurayere, Katogose, Kadolo, Nabaarese, Kaluu, Kwarayewe, Yoro, Azolira, etc.

Kwaane se-n bwoŋi wa yam yera maana yam baŋa ne to n nii n tetere ne. Bwoŋi n bere n bereno wom se o nii n beeri dem na toge da. N yei wa yadwonna yera abam kateiri dem ne na?

Yera na sale wa/wa-balwa to kura na nuŋi me

Yera na sale wa/wa-balwa to kura na nuŋi me to ye dwi dwi mo ye ko ta sere daane dwi maama wone ko toge de dwi dem na pae ba yera tei to mo. ko na ye Ayigwei tiina, banto kwei ba yera na sale de wa yam to ba nuŋi ba nabaara wa ne mo, Gambwe maa kwei ba nuŋi bwi yera ne, Dangme tiina de maa kwei ba nuŋi ba we delo na fɔge de mɔɔne wonnu to ne mo. Kasena kwei ba nuŋi bwi, tamgwana, jwona de nabaara baŋa ne mo.

Abam yei á yera yam kuri na nuŋi me na?

Kolo ŋwaane ba pae yera ba sale wa/wa-balwa to

Ko kuri mo wora ye nɔɔna jege yera na sale de wa/wa-balwa to. Yera na sale wa/wa-balwa to wae ko ye se ko maa bere wa yam konto na ke kolo ya pa nɔɔno wom naa dwi dem to mo. Tedwonna de wae ko ye we ba ne wa yam lane mo ye yadwonna ye kolo na bere dwi to ŋwaane mo naa ko ye kolo na maa seini wa yam konto to mo.

Ko woli da, woŋo yiniga na jege nɔɔno pa o tiŋi ni de wa yanto ye o na kolo o beeri to, o wó wane o lo bu o pa o yere o maa sale wa yam se o maa bere we o yi su kolo y ana key a pa-o to. Maŋa kadwoŋi ne de, kaane de o baro ná jege lora cham, ba yeini ba tiŋi ni mo de wa yam konto se ba kwei de yere dem ba pa ba bu

ne de ná pɛ ba lora. Konto ɲwaane mo dé kateira yam yadwonna ne, ba kwei wa yera ba pae bia badwonna se ko maa kwei naa ko pi ni dem.

Wa/wa-balwa yera wola

Wa/wa-balwa yera jege wola yadwonna mo ko pae balo na jɔɔne de to ɲwea wonnu dede seeni.

Wola yam yadwonna mo tento kuri ne:

1. Yera lwarem ye mɔle. Ko woli se dé lware wa yam delo chekke nɔɔno na jɔɔne to de o kuri na nuɲi me to mo.
2. Ko bere nɔɔno wom de wɛ dem konto yedaane na ye tei to mo.
3. Ko woli pa se dé yei ye dé ke nabaara kikia. Dé na mae wa/wa-balwa yera de pae nɔɔna yera to woli mo se dé yé swei dé nabaara kikia.
4. Ko bere bu wom tiina boɲem na ye tei ye ko ta bere bu wom nu na ke tei o ja puga kam to mo.
5. Dé na pae bia dede wa yera, ko woli mo se dé taa guli ya na jege ɲwaane tei naa ya na jege dam na maa pɔe bia bam to.

Totoɲe 6.1

1. Ma n tetere botarebia na maɲe to n maɲe se ko veere wa-balwa na ye be to?
2. Á ke daane balei balei se á popone Ghana taana yam wone yera fuga á daare á kuri yera na sale de wa-balwa to ya wone.
3. Kwei yera yalo na sale de wa balwa bam n na kuri to n bwɛ de n dwoɲi kelase ne. Ti yiga se n ta nmo na maane wonnu telo to de kelase dem maama.
4. Nmo jege wa balwa yere na ye nmo sɔɲɔ naa dwi yere na? Maɲe de kuri na nuɲi me to. N nam na ba jege yere konto dwi, kwei yalo n pɛ baɲa ne to dedoa n bwɛ de kuri na nuɲi me to.

Totoŋe 6.2

Popone yera yanu na sale de wa yera to, ya kuri na nuŋi me de kolo ŋwaane ba pe ya to n ke teibole dem ne se ko maa guri de

	Dwi dem	Wa yam yera	Kuri na nuŋi me	Kolo ŋwaane
1				
2				
3				
4				
5				

Totoŋe 6.3

1. Popone woŋo dedoa ŋwaane noona zoore wa abam kateiri/daa ne to.
2. Pa yera na sale de wa to na jege nyore delo ko pae yera yam konto tiina to wonnu teto.

NON-KEIRI CHULLU

Popwara kam daa kanto lage ka bwe non-keiri chullu natoga mo. Dé wó bwe wonnu dé vo yiga ko toge de chullu tem kikia yam na pore ya zege tei to. Dé wó nii wonnu telo na ke: se chulu kom bobo, chulu kom keim maŋa ne, de chulu kom keim kwaga ne nabaara dwi dwi wone to.

Boboŋa belesem bwia

Boŋe n nii, n wane n ta yera leirim wonnu teto nmo na maane n yera ne maŋa kam n na jege bena fuga ko taa vei fuga yana to na?

Non-keiri ye be mo?

Kanto maŋa kam ye kalo ŋwea ne bakeira naa busankana na yeini ka ji baaro naa kaane ye o na leira yadwonna o yera ne to mo. Maŋa kam konto yeini ka ye bia bam na yi bena fuga ko taa vei fuga yana mo neneene ko na ye busankane ye bakeiri yeini ba ye bena fuga yalei ko taa vei bena fuga yaredo mo. (bero wonnu

tem wae te tui lela naa te daane bia badwonna ŋwea ne nabiina na dae bedwe to ŋwaane.)

Busankane nŏn-keiri wonnu na nae de yia

Yedaa leira yalo na wo busankana yera ne to yadwonna mo tento:

- Teikeira nuŋim/yalesem
- Chwoa nuuri
- Kura nuŋim
- Ba bobo se ba na ba zarem
- Yela magem
- Pumpugu de pululugu koro nuŋim

Bakeiri nŏn-keiri wonnu na nae de yia

Yedaa leira yalo na wo bakeira yera ne to yadwonna mo tento:

- Peini de Manchala berem (pumpugu berem)
- Pumpugu de pululugu koro nuŋim
- Nyɔɔne de vwana nuŋim
- Vwana pirim
- Kwora porem/ maa luna
- Ke dedɔɔ
- Twana nuŋim

Nyenyero tento na ke ŋwea ne maŋa kalo to mo ba bwoi we **Nŏn-keiri**.

Nŏn-keiri chullu

Nŏn-keiri chullu ye nabaara kikia yalo ba na ke ba pae bakeir-doŋa de busankan-doŋa se ko bere we ba bege to mo. Kikia yanto mo ye nabaara chulu na saŋe yere pam to, ye ya bere we ba busankan-doŋa naa bakeir-doŋa lwoŋi to.

Table 6.1. Labaare dem kuri ne to bere nŏn-keiri chullu tedwonna dwoa na ke Ghana ne to mo.

Dwi dem	Busankane chulu yere	Bakeiri chulu yere
Ayigwei (Ewe)	Gbɔtowɔwɔ/ Tugbewɔwɔ	Tudedeasi

Dwi dem	Busankane chulu yere	Bakeiri chulu yere
Krobo tiina	Dipo	
Fante tiina	Bragor	
Gambwe (Twi)	Bragoro	
Akpafu tiina	Iseyi	
Ankara tiina (Ga)	Otofo/ Otsentse	Plamatsemɔ/ Butrumwɔɔ/Dentuuwo
Sissala	-	Baala
Vagla		Pellaa
Kasena	Kan-gwoŋa (ka daa ba ke)	-

Chulu keim natɔga ye be mo?

Chulu keim ye kikio mo naa maŋem mo nɔɔno na tɔge da o zoore nɔn-keiri ŋwea wone chekke. yeini o ke se ko bere we leira tu o ŋwea ne, ye ba ta bwoi ko we ŋwea chwoŋa to. Nɔɔno wae o ke chulu liri zoorem baŋa ne, wa jwoŋim wɛene naa sɛem pam maŋa ne we chwoŋa wone. Amaa ta-n yei we chulu kikia yalo dé wora dé bwe ywo to bere bero mo ye ba bwoi ya we nɔn-keiri chullu mo.

Chulu keim natɔga

Nɔn-keiri chullu natɔge selo dwi dwi na wora to ye nabaara dwoa yam na sere daane tei to ŋwaane mo. Dé wó bwe ko tɔge de yiga na wó ti tei se chulu kom bobo, chulu kom keim maŋa ne, de chulu kom keim kwaga ne to bobwea.

Ka-Yeiri Nɔn-Keiri Chullu Daane: Wonnu Tedwonna na Nye Daane

Busankane Nɔn-keiri chullu

1. Se chulu kom bobo

Maŋa kalo tiina na maane we leira yadwonna tu ba busankana kam yera to, ba yeini ba bobo yiga tiim mo se chulu keim dem ke.

Kuni dede tiina na maane we busankana kam bobo ka wɔ wo naa ka na ka zarem mo ba yeini ba pa ba tɔge ne sento dwonna:

- a. Ka-pòore ba ba yera se ba pa nikaana ko tóge non-keiri chullu keim baɲa ne.
- b. Busankane sem tiina laam wó ta de na-kwe naa kazem wolo na nii chulu kom keim baɲa ne to ba boboɲe dem we ba bukwa bam yi chulu keim.
- c. Kazena balo na nii busankam-pwoli sento dwonna (kanyɛ) baɲa ne to laam wó la ba ba ke diga dedoa ne ye ba pa ba kwia se ba lware totoɲ-ne selo na maɲe nenɛene banzore wonnu, kaɲo totoɲa de tedwonna.
- d. Busankam-pwoli sem wó na bera soɲo totoɲa baɲa ne nenɛene saɲem, weeru zwarem, zela zarem, de ye-tega kwɛem maama.
- e. Ba ta zamese jeɲa totoɲa ne sare de tetwaro soom, zwanno keim, kamoro moonem de yadwonna.
- f. Ba ta zamese nabaara lei de se dwi dwi ye ba lware kaane na jege se jeini tei to.
- g. Ba ta jwoɲi bera ko tóge de sarepeiga keim seeni ba na wora ba ti ba yiga se jwa seeni se ba wane baro soɲo ne ba zo to ɲwaane.

2. Chulu kom keim maɲa ne

Chulu kom keim maɲa ne, wolo na ye kaanem tu to/ kangwoɲa kalo na lage o ke chulu kom o pa busankam-pwoli sem to yeini o ke wonnu tento tedwonna mo.

Kangwoɲa kam /kazem wom de kateiri dem nakwa naa balo na lage ba ke chulu kom to de wó ke na-lworo se ko pa chulu keim dem ke de tóge chwoɲa. Na-lworo kom kwaga ne, ba laam maa bobo de chulu kom keim na ye tei chekke to:

- a. Kikia se ko maane ba choɲem naa ba na lware baara lela. Dwoa yadwonna ke wonnu tento mo se ba maa nii busankane sem choɲe naa ba wo choɲe ne ba na wó jeini ba chulu kandwe-zwoni baɲa ne, ba swe nabara ne, de kikia yadwonna. Amaa Kasena chulu kom keim maɲa ne mo kangwoɲa kam tetere yeini o lware we busankana kam choɲe ka-tetere naa ka wo choɲe.
- b. Kazem wom naa kangwoɲa kam laam wó fane busankam-pwoli sem pumpuru koro tem.
- c. Chulu kom / gwoɲa kam tete keim ne, ba liɲi ba boboo, ba jeini ba sara wone, nantana ne naa yutuɲu baɲa ne.
- d. Ba maa wó saɲe wodiiru dwi dwi (chehare-saɲe, pea, mum-pi, de tedwonna) ba pa ba.

- e. Kanye sem yagem – Ba yeini ba mae na ba yage kanye sem yiga njwana yam se ya jei.
- f. Ba bere ba kaso-gingeila zeira de kwia na wó woli ba banzore, bia niim, nɔɔna wo zoorem, de wonnu tedwonna.

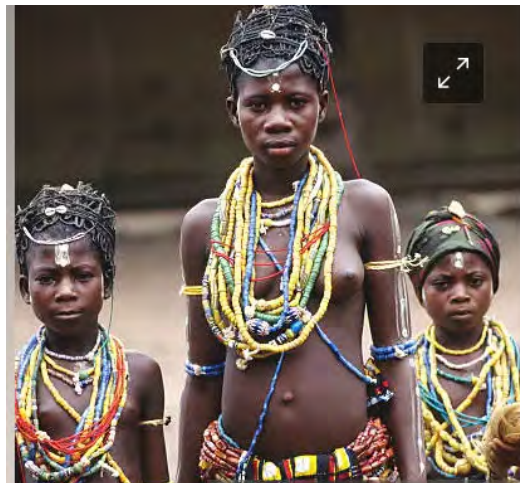
Chulu kom keim ná ti lanyerane, ko kwaga ne, dwoa yadwonna Ghana ne wó zo ba nabaara gɔr-laaro, zwanno, de wo-nɔnno tedwonna.

- a. Dwoa yadwonna ne jweiro mo ba yeini ba ke se ba maa ja bukwa bam ba nuji pwooni.
- b. Jeiro kom ne, busankane sem yeini se zo gɔr-laaro de zɔn-laaro mo se ko pa ba taa lamma se baara kuri ba ba maa ke ba kaana. Ba ta jwoɔi pɛera ye ba ke kwɛera dwi dwi ba daare ba ke kaanem se chwoɔa puri se ba nuji pwooni.

Fig. 6.1: A picture of initiate girls during ‘Dipo’ spiritual cleansing at puberty rite

Busankane selo ba na ke chulu kom ba pa to nyenyero mo tento kuri ne.

Fig.6.2: shows initiate girls adorned with beads after initiation (puberty rites)

Chulu kom keim kwaga ne

- Chulu kom keim dem kwaga ne, bukwa bam de ba tiina, chorro de ba badwonna laam wó kaare kateiri dem mo se ba ware nɔɔna.
- Kateiri dem nɔɔna de maa pae pɛera se ko bere wopwolo kolo ba jega de bukwa bam na kwaane tei ba ke chulu kom to. Pɛera ne sabia, gwaaro, yukwale, de tedwonna.
- Nenɔna de maa nii ye ba kuri katɔro.

Fig. 6.3: Shows initiate girls dressed in kente cloth after initiation (puberty rites)

Ka-yeiri Nɔn-keiri chullu Daane: Wonnu na sere daane tei dwoa yalo na wo Ghana ne to nabaara kikia maɲa ne.

Chulu kikia yalo na nye daane to kwaga ne, tedwonna wora te na sere daane ye temto mo dé wó bwɛ te bobwea kuri me.

Ayigwei tiina

1. Ko tɔge kateiri dem de kolo ɲwaane de na ke chulu kom to mo, chulu kom keim wó wane de kwei wiiki dedwe se ko vo ko yi chana dedoa.
2. Busankam-pwoli sem yeini ba wo sɔɲɔ kom kwaga ne mo ye ba yuudwonna de ba badwonna laam kwogili ba ye ba ke kwɛera maɲa kam konto.
3. Chulu keim dem maɲa ne ye ba di chechare dem to, ba nae ko pa ko ye maɲem mo na pae busankam sem lora to.

Krobo tiina

1. Krobo tiina bam ke chulu keim dem ba bwoi we Dipo to, ye ba yeini ba leiri Tega kam yere na ye Nene Kloweki to yuu ne mo ba pa tɔla. Ba kwei da yanu mo ba maa ke chulu kom Gungunfugu chana kam ne.
2. Se ko daare se chulu kom keim de yi to, busankam-pwoli sem tiina yeini ba kwei ba mo ba bere wolo na ke kaanem ba diga kam ne ye o nii Dipo keim baɲa ne to.
3. Chulu kom keim maɲa ne, kaanem tu wom wó lwo na o daare o ke wonnu ne ka-fane ba yuu de sem, ka-jeini nantana baɲa ne de tedwonna.

Ankara tiina

1. Ankara tiina wae ba ke chulu kom banto bwoi we Otofo to busankana ɲwea ne lela naa ko wae ko ye maɲa kalo maama na maɲe to.

Gambwe

1. Chulu kom keim yeini ko kwei da nana mo ye ko bobo Totoɲa boboa de ne naa Totoɲa da-yalei de ne mo.
2. Se chulu kom bobo, pa-kana kam yeini o zane busankane sem mo o nii jworo wone de yetega wone se lware ba yei baara naa ba yeiri se o daare o nii ba wolo na jege puga de.

Debam Kasena ke non-keiri chullu te mo? Boboɲe n nii.

Bakeiri Non-keiri chullu

Bakeiri non-keiri chullu keim dage kolo kateira dede na ke Ghana ne to. Yalo fee ba na ke to mo ye kolo Ayigwei tiina na bwoi we, “Tudedesi”, Sissala tiina de maa bwoi we, Baala; Ankara tiina de bwoi ba nyem kom we, Plamatsemɔ/ Butrumwɔɔ/Dentuuwo; ye Vagla maa bwoi we, Pellaa to mo. Kuni dede, bakeiri non-keiri chullu keim dae kolo na ke de kɔɔ naa jeiro to. Maana, Ayigwei tiina yeini ba kwei peɔ mo ba pa bakeir-pwola ye ba we o taa mae o nii o soɲɔ tiina baɲa ne o daare o taa mae ko o tɔna.

Natɔge sem sedwonna mo tento:

1. ka-pɔɔre bakeir-pwoli sem se yera
2. Ba bere ba ba na wó nii ba tetere baɲa ne tei to, ba totoɲa na ye yalo to de sarepeiga kikia.
3. Ka-bere ba wonnu telo na bere we se laam ye baara to.
4. Ba ye-go a de ba na wó taa ke kaanem tei ba pae wa balwa yam to.
5. Ba bere ba nabaara wonnu kikia.

Natoge sem wae se sere daane jei sedwonna ne dwoa na dae bedwe to ηwaane.

Nɔn-keiri chullu wola

1. Ko bere bero/nɔn-keiri.
2. Pae busankane de bakeiri sem ywono de wonnu telo na wó woli ba se ba maa ηo ηwea na lamma to.
3. Pae nɔna lware we busankane de bakeiri sem yi banzore de kadiri.
4. Ko ti bu-doŋo kom yiga ba yera wone de boboŋa/jworo wone se ba wane banzore naa kadiri wone.
5. Ko pae bu-doŋo kom (bakeir-pwoli sem de busankam-pwoli sem) nae bera ko tɔge de totoŋ-ne laaro telo ba na wó taa ke ba ηwea ne.
6. Ko pae ba zamese ba nabaara wonnu.
7. Ko pae bu-doŋo kom ba choŋe ba tetere.
8. Ko woli pae busankam-pwoli sem nae wola se ba maa bobo jeŋa woŋo keim se ko zeini ba jwa.

Totoŋe 6.4

Popone nɔn-keiri chulu kolo na wo abam kateiri ne to yere n daare n ta ko n bere n dwonna bam gurupi dem wone.

Totoŋe 6.5

1. a. Niinyenyerotemlanyeranesenmaŋezolayalobanazoabamaakechulu kom to seinā. Ta wonnu telo nmo na lage ba wo-zore dem baŋa ne to. Source: Mybrytfmonline.com/Obed Ansah (2021)

- b. Bwe zola yala ba zo ba maa ke chulu kom to wone dedoa nyɔre bobwea.

2. Nii non-keiri chullu keim dwoa dwi dwi yalo na wo Ghana ne to yadwonna sinii. Maana Gambwe Bragoro kom keim: <https://www.youtube.com/watch?v=zpTdowLmxN8>.
  - a. Bε mo ba yeini ba ke se ko daare se chulu kom ke?
  - b. Nii sinii kom se n maane n nii wonnu telo na ke chulu kom keim maɲa ne de ko keim kwaga ne to.
  - c. Pa wonnu telei n na maane te keim sinii kom wone:
    - i. chulu kom keim maɲa ne
    - ii. chulu kom keim kwaga ne
  - d. Ta kolo nmo na maane sinii kom ne to n bere n dwonna bam kelase ne se-n bere wonnu telo na sere de telo na nye daane Ghana nabaara dwoa yam chullu tem kikia baɲa ne to.
3. a. Nii nyenyego kom lanyerane:

- b. Ma ywono kom n ne to n ma-n bwe kolo na wora ko ke nyenyego kom ne to.

Totoɲe 6.4

Bwe wonnu na sere de telo na nye daane chullu keim natoge sem baɲa ne abam dwi dem nyem ne de dwoa yalei yadwonna de nyem Ghana ne to. Yé pa n leira yam muri yalei yalei se-n daare n ta ya n bere n dwoɲi kelase ne.

Totoŋe 6.5

Nmo na wora n ke zamesem Kasem baŋa ne to, ta wonnu teta telo nmo na wó ta-n lage se te leiri naa ba taa ke te non-keiri chullu tem keim maŋa ne to. Tole n leira yam n bere kelase dem.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŃA BWIA

Ka-jwoori-ka-maane boboŃa bwia wa yera baŃa ne

1. Maane abam kateiri dem ne se n popone yera yanu nɔɔna na pae ba diga kam dwi dem bia ye ya sale wa to.
2. Popone Kasena yera na sale de wa to yanu de ya kura na nuŃi me to.
3. Popone we delo na ye kaane to yere n tiŃi se n daare n popone yera yato na sale de to.
4. Ta kolo Ńwaane nɔɔna na wó se se ba kwei wa balwa yera ba maa pa ba bia abam kateiri dem ne to.
5. Pa nyɔɔre wonnu tetɔ nɔɔna balo na jege wa balwa yera to na nae.

Ka-jwoori-ka-maane boboŃa bwia nɔn-keiri chullu baŃa ne

1. MaŃe se ko veere nmo na nigi nɔn-keiri chulu kuri pa ko ye kolo to.
2. Pa n daare n maŃe se ko veere nyɔɔre wonnu tenu nmo kateiri dem na nae nɔn-keiri chullu keim baŃa ne to. Be mo pae te jege nyɔɔre?
3. Maane n nii nɔn-keiri chullu kikia yam ne, te daa kɔ mo nmo boŃe we ko maŃe se dé fɔge dé nii te baa ne naa te za? Ta kolo Ńwaane nmo boŃe konto to.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŋA BWIA LEIRA

Ka-jwoori-ka-maane boboŋa bwia leira wa yera baŋa ne

Zeina leira yadwonna mo tento kuri ne.

1. Yera na sale de wa balwa to maana: Awe, seluuru, Kalira, Kapeo, Peoyere (Kasem)

Wa yalo yera diga dwi dem na kwei de pae bia to maana: Kabuuri, Zekko, Kaneene, etc.

NB. Maŋa kadwoŋi ne, Kasena wae ba pae yera ba sale de wa yanto wolo ye ba dae dwi dem wone, amaa ko tɔge de yedaane delo na wora ba de wa yanto laŋa ne to mo.

Akakpo, Amuzu, Yewenyo, etc. (Ewe)

Tano, Afram, Oti, Pra, etc. (Akan).

2. Yera yanu na sale de wa yera to Ghana ne

Laam popone yera yanu na sale de wa yera to n ke teibole dem ne se ko maa guri de.

	Wa yera maana	Kuri na nuŋi mɛ	Kolo ŋwaane
1	Vogose	Vogo	Vogo kom mo m ne/kuri se o sa ko
2	Zekkose	Zekko (tangwane)	Ba jege boŋem we tangwane dem mo pɛ ba bu wom pa ba pa yere dem ba sale de

	Wa yera maana	Kuri na nuji mɛ	Kolo ŋwaane
3	Kabuga	buga	Ba tiŋi ni mo de buga kam ba lage bu ye ka pa ba bu wom. NB: buga yera de wae ya ye maŋa naa jei yera
4			
5			

3. Katega ye yere delo Kasena na pae kaana ba sale de tega kam to mo. Kasena tei ne, tega ye wɛ-kana mo, konto mo pa se ba na wora ba kaane jwoni/lwo na, ba yeini ba we ‘Baŋa Wɛ de o kaane Katega’ to. Wa-kana yadwonna maana: Kabuure, Kaneene, etc. Yera na pae ya sale tega to maana: Tegase, Apetega, Anutega, Tegadam, de yadwonna.
4.
  - i. Nɔɔna gwoni ni de wa-balwa bam se ya pa ba bohare zuru jara naa lwia maŋa ne.
  - ii. Se ba maa bere ba na sɛ wa yam tei de yi-suuri delo ba na jege ba pae ya de ya na ke kolo maama ya pa ba to.
  - iii. Se ko pa ba taa jege yedaane de wa yam
  - iv. Se ba maa bere nia yalo ba na gwoni de wa yam to
5.
  - i. Yera yalo na pae ya sale wa to woli se ba lware wɛ delo tete chekke nɔɔno na kaane to mo.
  - ii. Yera yalo na pae ya sale wa to kuri nuji nabɔrɔ ne ye ya woli faŋa wo-kenkagela gulim de.
  - iii. Yera yalo na pae ya sale wa to pa se yera yam konto tiina de wa yam yedaane ye magileigi mo ye ba jege boŋem ya baŋa ne.
  - iv. Yere na pɛ de sale wɛ to pae de tu dane, choom, de jworo wone dam mo.
  - v. Yera na pae ya sale wa to pa se ya tiina yei ba kugu na nuji mɛ.
  - vi. Ba yeini ba kwei yera na pae ya sale wa to ba pae bia balo ba na loge diga kam naa dwi dem ne to mo se ya yé jei.

Ka-jwoori-ka-maane boboŋa bwia leira non-keiri chullu baŋa ne

Nii ka-jwoori-ka-maane boboŋa bwia leira yadwonna kuri ne

1.
  - i. Non-keiri chullu ye nabɔɔ woŋo mo ba na ke ba pae nɔɔno se ko bere we o daa dae bu, o laam bega.
  - ii. Non-keiri chullu ye nabɔɔ woŋo mo ba na ke ba pae busankana naa bakeira se ko bere we o laam bega to mo.
2. Non-keiri chullu wola yadwonna mo ye;
  - i. Te woli se busankane mo yé lware baara lela se ko pa ba ja pwi ye ko laam ja daanem ko baa pa ba diga tiina de kateiri delo busankane` sento na wora to maama.
  - ii. Non-keiri chullu tem woli busankane sem mo se ba na sabu/pɛera se ba maa bobo ba ŋwea.
  - iii. Chullu tem pa se nɔɔna yei ba nabaara wonnu keim nenɛene gɔr-zore, yera kwɛem, nabaara gegana keim, de tedwonna.
3. Wonnu telo na maŋe se dé fɔge dé nii te baŋa ne to
  - i. Sikuuli veiŋa pa se busankane yage non-keiri chullu keim, konto ŋwaane ba wae ba ke te ba pae ba se ba laam yi sikuuli veiŋa.
  - ii. Ba jege se ba ŋɔɔne de balo na ke non-keiri chullu to mo se ba le da yam ba yage ba daare fee.
  - iii. Chechare dem lirim chullu tedwonna keim maŋa ne wae ko jaane toone ko tui. Ba jege se ba fɔge ba nii konto baŋa ne mo.
  - iv. Ba na pa se busankane sem yage ba yela yam to wae ko pae ba-kaye selo na kare ba lage bu-balwa to fera tui ba baŋa pa ba chɔge ba. Ba jege se ba taa kwoli ba yera lanyerane mo.

REFERENCES

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 15(2) 206-235.
2. Nukuknya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
3. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

